

תפיסת ההתנהלות המשאבית של צה"ל במבצע "צוק איתן" הבנות ומשמעויות ל"יום שאחרי"

מיכל פרנקל

א. רקע

ב. שיטה

ג. חקר מקרה: השיח הציבורי על אודות ההתנהלות המשאבית של צה"ל במבצע "צוק איתן"

1. השלב ראשון של המבצע – פעילות הגנתית והתקפות מהאוויר

2. השלב השני של המבצע – כניסה קרקעית של כוחותינו לעזה, נוסף על הפעילות ההגנתית וההתקפות מהאוויר

3. השלב השלישי של המבצע – הפסקות אש והיערכות מחדשת ללחימה עד לסיום המבצע

ד. סיכום: שלבי המבצע בראי השיח הכלכלי-משאבי

ה. דיון ומשמעויות

1. דיאלוג מבוסס אמון עם מובילי דעה וגורמים שלטוניים בשדה הכלכלי

2. ערעור על שיח המידור המבצעי "בכל מחיר"

3. ביטול המוטלת שבין יצירתיות מבצעית ומשאבית, להיעדרה

4. הבלטה של זיקות המתקיימות בין היבטים מבצעיים למשאביים

ו. סיכום

א. רקע

בספרות רווחת הנחה כי שיח כלכלי ומשאבי נתפס בחברה בישראל כלא לגיטימי, לא הכרחי ולא ראוי להישמע בעיתות לחימה. הנחה זו דורשת עיון מחדש על רקע העלייה בחשיבותם של סדרי יום חברתיים והשחיקה בלגיטימציה הציבורית להשקעה בביטחון¹ (לוי, 2003).

במאמר הנוכחי תיבחן הנחת הקשר בין עיתות לחימה ובין ביקורת משאבית על מערכת הביטחון באמצעות ניתוח הדיון הציבורי שהתקיים במהלך מבצע "צוק איתן". מטרת

1 להרחבה ראו לוי, יגיל (2003), "צבא אחר לישראל – מיליטריזם חומרני בישראל" (עמ' 111–145). בעמודים אלו לוי מתאר את היווצרותו של מתח בין המיליטריזם לחומרנות בחברה הישראלית בשנת 1973, עם סיום מלחמת יום הכיפורים.

המאמר היא לבחון את ההנחה הקיימת בספרות בדבר הניתוק המאפיין את החברה בישראל בין מצבי לחימה ובין אמות מידה כלכליות-משאביות. מטרה נוספת, יישומית, היא לספק למקבלי ההחלטות בצבא ומחוצה לו תובנות רלוונטיות להיערכות החברה הישראלית וצה"ל, לשלבים שלפני ואחרי המערכה הצבאית, בשעה שמתקיימים דיונים משאביים ותקציביים על אודות משמעויות הלחימה. מטרה זו נובעת מההנחה לפיה **הצלחתו של צה"ל בדעת הקהל נמדדת לא רק על בסיס עמידתו באתגרים מבצעיים, כי אם גם ביכולתו לפעול בצורה רציפה, שקולה ואחראית גם בהיבטים משאביים.** לכן, ההיערכות ל"יום שאחרי" חייבת לכלול גם בחינה עיתית של אופן תפיסת התנהלותו המשאבית של צה"ל בשגרה, ובחירום.

ככלל, ניתן לזהות בעשורים האחרונים את התעצמותם של כמה וקטורים הכוללים: השפעה גוברת של תהליכים גלובאליים-כלכליים על ישראל, ירידה בלגיטימציה להשקעת משאבים בביטחון ועלייה בחשיבותם של סדרי יום חברתיים. אחת הסיבות המרכזיות העומדת מאחורי המגמות הללו היא הירידה במרכזיות האיום הביטחוני בעולם, ואף בישראל, לאור צמצום היקף המאבק הבין-גושי עם התפרקות ברית המועצות, עדכון איום הבסיס שאליו נערך צה"ל והעלייה בסוג הקונפליקטים הפנים-מדינתיים והטרור העולמי. תופעה זו לא פסחה גם על צה"ל אשר נאלץ להתמודד עם תהליכי התייעלות והתכנסות שמקורם בשינוי מאפייני האיומים הביטחוניים ובעלייה בסדר היום החברתי-כלכלי הכולל ביקורת מתמשכת כלפי ההתנהלות המשאבית של מערכת הביטחון וצה"ל (לוי, 2008; 2003).

לטענתי, השינוי בתפיסת האיום לצד מגמת עלייה בסדרי יום חברתיים ומעמדיים, מחזקת את הזיקה בין דימוי צה"ל כארגון ציבורי יעיל מבחינה משאבית ובין מידת האמון שהוא זוכה לו מהחברה הישראלית. זיקה זו אינה חדשה ונדונה בעבר בידי חוקרי צבא-חברה (טובי וז"ק, 2007; לוי, 2008; 2003; שיפר, 2008), אך עם זאת, נראה כי בתקופה הנוכחית, אשר מאופיינת בפרקי זמן קצרים המפרידים בין מבצע צבאי אחד למשנהו ובשיח חברתי ער על אודות לחימות מסוג של "סבבים", מקבלת זיקה זו משמעות נוספת ביחס ללגיטימציה ולאמון המוקנים לצה"ל ולמפקדיו (משה ופרנקל, 2015).

תפיסת הסבבים כוללת דימויים של "מלחמות סטריליות" המבוססות על שימוש בטכנולוגיה מתקדמת, על מיעוט של כוחות מתמרנים, על בולטות לפעולות ההגנה של הצבא ועל עמידות העורף האזרחי (משה, 2015; משה, רבינאי-בהיר ובן הדור, 2014). מלחמות מסוג זה מתאפיינות כ"שגרת לחימה" ובמהלכן יכול הציבור להפנות קשב לענייני דיומא ולהתנהל באופן מקוטע – בין אזעקות הנשמעות ברחבי הארץ ובין אזורים

וזמנים משתנים שבהם נמשכת שגרת החיים (משה ופרנקל, 2015). תפיסת הסבבים כוללת בתוכה גם הנחה שלפיה הלחימה תוביל להישגים מוגבלים בזמן ובמרחב ולפיכך תחזור על עצמה כל כמה שנים.

תפיסה זו של סבבים קשורה בקשר הדוק להתבססות של משוואה חדשה בחוזה שבין החברה לצבא, משוואה הכוללת מחירים גבוהים בנפש ובמשאבים, שהם בלתי נמנעים בעת לחימה, אך מנגד משיגה הישגים צבאיים מוגבלים בלבד (לוי, 2010). משוואה זו מובילה בהכרח לדיון ביקורתי כלפי העלות הגבוהה הכרוכה בהפעלת הכוח הצבאי, וכן בפיקוח ציבורי ופוליטי הדוק יותר על אודות משמעויות הלחימה, בנפש כמו גם במשאבים.

על רקע תהליכים אלו של שינויים במאפייני הלחימה, מציע מאמר זה חקר מקרה המתמקד בדיון הציבורי שהתקיים על אודות התנהלותו המשאבית של צה"ל במבצע "צוק איתן". במחקר נבחנה, בין היתר, הביקורת הציבורית על צה"ל גם בהיבט המשאבי במהלך שלבי המבצע השונים. שאלה נוספת שנבחנה היא האם ניתן לזהות את קיומו של קשר אפשרי בין אופי הפעילות המבצעית ובין תפיסת ההתנהלות המשאבית הצה"לית. במאמר אבקש לטעון כי הקשר הקיים בתודעה החברתית בישראל בין אופי הפעילות המבצעית לסוג ולעוצמת הביקורת כלפי התנהלותו המשאבית של צה"ל, עלול לחזור על עצמו גם בסבבי לחימה נוספים. עשויות להיות לכך השלכות על מידת הלגיטימציה והתמיכה שלה יזכה צה"ל בציבוריות הישראלית. מחד גיסא, ניתן לזהות יתרונות מסוימים לתופעה זו, כמו הגברת מידת הפיקוח על שימוש במשאבים וחיזוק תהליכי התייעלות פנים-צה"ליים. מאידך גיסא, הצימוד ההדוק בין אופי הפעילות המבצעית לעוצמת הביקורת כלפי תפקוד צה"ל, גם בהיבט המשאבי, עלול להוביל לכניסתם של פרמטרים בלתי ענייניים, למשל: אמוציות, "חיסול חשבונות" הדדי בין מערכת הביטחון לאוצר, חשש מהבעת דעה שמא הדבר יגרור לתגובת נגד וכן הלאה. שיח מסוג זה עלול להקשות על קיומו של שיח מקצועי וענייני ביחס לתפקוד צה"ל, הן מבחינה משאבית והן מבחינה מבצעית. לכן, על בסיס ממצאי המחקר, יועלו במאמר ארבע דרכי פעולה אפשריות לאיוון השיח המתקיים בציבוריות הישראלית ביחס לתפיסת התנהלותו המשאבית של צה"ל בעיתות שגרה וחירום.

ב. שיטה

שיטת המחקר כללה בחינה של תפיסת ההתנהלות המשאבית של צה"ל תוך הבחנה בין שלוש תקופות זמן במהלך המבצע:

א. תחילת המבצע – פעילות הגנתית והתקפות מהאוויר;

ב. כניסה קרקעית לעזה;

ג. יציאה חד־צדדית של כוחות הקרקע והיערכות מחודשת תוך התקפות באש עד לסיים המבצע.

חלוקת המבצע לשלוש תקופות זמן נשענת על ממצאי סקרי דעת הקהל שבוצעו על־ידי מרכז הסיקור הצה"לי במהלך המבצע (מרכז הסיקור הצה"לי, 2014).² ממצאי הסקר מלמדים כי הכניסה הקרקעית לעזה הביאה לעלייה ניכרת בפרמטרים שונים שנבחנו, כמו מידת בהירות מטרות המבצע, תפיסת אפקטיביות פעולת צה"ל, כוח ההרתעה ועוד. מכאן מסתבר כי העלייה בהערכת הפרמטרים האלו קשורה לכך שתמרון נתפס כ"פעולה" ברורה יותר בעיני הציבור הישראלי.

ניתוח שלוש תקופות הזמן במחקר הנוכחי, בהתבסס על ממצאי דעת הקהל, נשען על ההנחה שלפיה תוך כדי הלחימה מעצבת התקשורת ומשקפת את תפיסות הציבור בנושאי צבא וביטחון (הרמן, 2012; ישראלי, 2007). לפיכך, שינוי בעמדות הציבור מהווה נקודת מוצא רלוונטית לבחינת האופן שבו השתנה הדיון הציבורי לאורך ימי המבצע ביחס לאופי הסיקור הכלכלי-משאבי כלפי צה"ל.

במסגרת ניתוח התוכן הושם דגש על כמה פרמטרים אחידים שזוהו כרלוונטיים לכלל שלבי הלחימה השונים: אופן תפיסת עלות הלחימה, ייצוג צה"ל בהקשר המשאבי והשיח התקציבי שהתקיים בין צה"ל למשרד האוצר. אם זוהו תמות נוספות הייחודיות לשלב כזה או אחר של המבצע – הן פורטו במקומן.

הניתוח התבסס על 30 כתבות אשר פורסמו בכלי תקשורת ישראליים מקוונים במהלך המבצע: הארץ, וואלה, Ynet, מעריב ו-Israel Defense. כתבות אלה פורסמו הן בעיתונים כלכליים, לרוב פרי עטם של כתבים כלכליים המסקרים נושאים אלו גם בימי השגרה (כלכליסט, The Marker), והן בעיתונים או בחלקים בעיתון המיועדים לדיווחים חדשותיים, מדיניים וביטחוניים ולא דווקא כלכליים גרידא. איתור הדיון הכלכלי מחלקים שונים בתקשורת, מבוסס על ההנחה שלפיה השיח הכלכלי מחלחל ומשפיע גם על השיח הכללי בחברה הישראלית, ולכן ישנה חשיבות בניטור מקורות מידע מגוונים העוסקים בתופעה הנחקרת.

זאת ועוד, המחקר הנוכחי יחסית מצומצם בהיקפו; הוא ממוקד במקרה בוחן של מבצע אחד ובניתוח של מדגם מצומצם של אמצעי תקשורת, בעיקר תקשורת ממוסדת. לפיכך יש לקרוא אותו כמחקר גישוש המסמן כיוונים מחקריים להמשך ויותר מכך – כמציע חומר לדיון בקרב מקבלי ההחלטות וחוקרי צבא-חברה.

2 חלוקה זו תואמת גם לחלוקה המוצגת בערך "צוק איתן" כפי שמופיע באתר "ויקיפדיה", למעט השלב השלישי הכולל במאמר הנוכחי הן את הפסקת האש והן את חידוש הלחימה בסיים המבצע. הרציונל בבסיס איחוד זה הוא העובדה שבתקופות אלה מרבית הלחימה מצד צה"ל התבצעה ע"י כוחות אוויריים וימיים ולא ע"י כוחות קרקעיים.

ג. חקר מקרה: השיח הציבורי על אודות ההתנהלות

המשאבית של צה"ל במבצע "צוק איתן"

מבצע "צוק איתן" חל בין התאריכים 8.7.2014–26.8.2014. המבצע החל בעקבות ירי רקטות הולך וגובר מרצועת עזה לעבר אוכלוסייה אזרחית בדרום ישראל כתגובה למבצע "שובו אחים" באזור יהודה ושומרון. בכל ימי המבצע נדרש צה"ל להפעיל אמל"ח, סד"כ ותחמושת תוך ביצוע התנהלות משאבית רציפה הגוזרת אתגרים ארגוניים משמעותיים, כמו תעודוף משימות פנימי ושימוש מנוטר באמצעי לחימה ובכוח אדם.

נקודת הפתיחה שממנה יצא צה"ל למבצע זה אופיינה בביקורת ציבורית משמעותית על מידת בזוזו הכספים שהוא מבצע תוך תביעה לקיטון משאבי משמעותי. נוסף על כך, נשמעו באמצעי המדיה השונים, ובכלל זה ברשתות החברתיות, קולות שתבעו קיצוץ במשכורות ובפנסיות של משרתי הקבע ושל גמלאי צה"ל, קולות שהפכו להיות, במידה רבה, דבר שבשגרה (לוי, 2008).

1. השלב הראשון של המבצע – פעילות הגנתית והתקפות מהאוויר (8.7–17.7)

בחלקו הראשון של המבצע, כללה הפעילות המבצעית הגלויה בעיקר פעילות הגנתית והתקפות מהאוויר. בשלב זה אופי הנרטיב, כפי שהוא בא לידי ביטוי בכתבות השונות, כלל עיסוק משמעותי בחשש מעלויות המבצע הגבוהות תוך השוואה לאירועי עבר (הצגת עלויות של מלחמות ומבצעים הקודמים). לעיתים הוצג הצבא בהקשר הכלכלי כ"שואב" ממון וכמנצל את העיתוי לטובת חיזוק חוסנו הכלכלי (לאור תוכנית הקיצוצים שנדרש לה טרם תחילת המבצע). בין היתר ניתן, לדוגמה, לזהות בשיח התקשורתי עמימות ביחס לעתיד בהקשר המשאבי של צה"ל לקראת היום שלאחר סיום הלחימה. כן היו תהיות ביחס להיקף עלויות המבצע הצפויות ולאופן השימוש של צה"ל בכסף שיקבל בסיום המבצע.

כמו כן מרבית הכתבות שפורסמו בתקופה זו של המבצע מלמדות כי התחושה הרווחת בציבור הישראלי היא כי "הקרוב כבר הוכרע". כלומר, מערכת הביטחון "תכופף" את משרד האוצר ותשלשל לכיסה משאבים רבים. בה בעת, בחלק מהכתבות ניתן לזהות עיסוק מסוים בפוטנציאל הפגיעה בהיקף התקציבים האזרחיים והחברתיים השונים (רווחה, בריאות ועוד) לעומת הגידול הצפוי בתקציב הביטחון.

סוגיות מרכזיות שהיו במוקד בשלב הראשון של המבצע כללו: התייחסות ברזולוציה נמוכה לעלות הלחימה; השוואות חוזרות ונשנות למלחמות עבר מבחינת עלויות המבצע; עיסוק בעלויות הנזק שייגרם למשק ולעורף הישראלי כתוצאה מכניסה למבצע; ייצוג צה"ל כמניפולטיבי וכמנסה לגרוף רווח כלכלי מהמבצע והצגת השיח

הכלכלי בין מערכת הביטחון לאוצר, שבו ידו של צה"ל היא על העליונה.

העיסוק בעלות הלחימה כלל ירידה מדוקדקת לפרטים וניסיון לשער מה תהיה העלות המשוערת בהנחה וייעשה שימוש בכמות כזאת או אחרת של טילי יירוט, הפעלה של כיפת ברזל, גיוס אנשי מילואים, דרישות תקציביות מטעם הצבא וכן הלאה. התחושה שעולה מקריאת הכתבות שפורסמו במהלך שלב זה של המבצע, הייתה כאילו **אנחנו עומדים בפני בזוז כספים מטאורי ויש הכרח משמעותי לנסות ולמנוע זאת, ככל הניתן**. להלן כמה ציטוטים שסייעו בהמחשת טענה זאת:

"עלות השירות של כל חייל מילואים מוערכת בכ-600 שקלים ליום" (להב, 9.7.14, Ynet).

"לפי הערכות, אם אכן יהיה מבצע ארוך שיכלול מבצע קרקעי, צה"ל לא יסתפק בשיפוי של פחות מ-3 מיליארד שקלים, ומאחר שמערכת הביטחון דרשה עוד לפני "צוק איתן" תוספת תקציבית של 6-8 מיליארד שקלים לשנת 2015, סביר להניח שבסוף היא תקבל בין 3 ל-6 מיליארד (פילוט, 9.7.14, גלובס).

"פרופ' מישל סטרבצ'ינסקי ממכון ואן ליר מעריך כל יירוט של כיפת ברזל בכ-100 אלף דולרים. ב"עמוד ענן" נורו 430 רקטות לעבר ישראל, והסכום טיפס לכ-43 מיליון דולרים (כ-170 מיליון שקלים אז). אם נניח שמספר הרקטות יהיה לפחות כפול, אז עלות הפעלת כיפת ברזל תגיע לכל הפחות לכ-300 מיליון שקלים" (פילוט, 9.7.14, גלובס).

בהמשך לכך, שלב זה אופיין גם **בהשוואות חוזרות ונשנות למלחמות ולמבצעי עבר, בדגש על התייחסויות לקטסטרופות התקציביות שהתרחשו בעקבות מלחמת לבנון השנייה והחשש שהדבר יחזור על עצמו במבצע "צוק איתן"**. עיקר הכתבות שעסקו בסוגייה זו, ניסו להתריע מפני חוסר איזון תקציבי שעלול לחזור על עצמו:

"ככל שעלות הלחימה תגיע למספרים מבהילים (למשל, 8 מיליארד שקלים), כך משרד האוצר יצטרך להתאמץ ממש בשביל למצוא מקור לממן אותה [...] זה בדיוק היה המצב לאחר מלחמת לבנון השנייה שנערכה בקיץ 2006 [...] דינוי התקציב היו בעיצומם, היה ברור שלא ניתן להפיל את מלוא העלות על תקציב הביטחון וכי אין בתקציב המדינה מספיק רזרבות לעמוד בעלות זאת. אז במשרד האוצר מחזרו "פטנט" שמישהו באגף התקציבים המציא עוד קודם לכן [...] אגף התקציבים המליץ, והממשלה אישרה חד-חד"פ" פעמית הגדלה מלאכותית בתקציב המדינה כדי לשאת בעלויות המלחמה" (אמסטרדמסקי, 13.7.14, כלכליסט).

חשש נוסף שעליו דווח במהלך השלב הראשון של המבצע, היה פגיעה כלכלית

משמעותית במשק ובעורף האזרחי. בין היתר, נכתב על הצורך בשיפוי בגין נזק שנגרם למבנים, לתשתיות, לחקלאות ולתוצר למשק, שנגרמו בתחילת המבצע, כפי שניתן לראות בציטוטים הבאים:

"רשות המסים הודיעה כי הנזק לרכוש בדרום הארץ נאמד עד כה בסכום של 10 מיליון שקלים. כ-100 תביעות לפיצוי בגין נזקים למבנים ותכולתם ו-12 תביעות בגין נזקים לחקלאות. כמו כן קיימות פגיעות בתשתיות ציבוריות ותשתיות חשמל" (להב, 9.7.14, Ynet).

"העלות העקיפה [...] מתבטאת בין השאר בכך שרוב דרום הארץ נמצא באזור הלחימה ולכן מפעלים ועסקים בדרום מצמצמים את היקף העבודה שלהם [...] מדובר באובדן משמעותי של תוצר למשק (בסוק, 9.7.14, The Marker).

נוסף על כך, נדונו השלכותיו העקיפות של המבצע, מבחינת **פגיעה אפשרית בענף התיירות** כפי שניתן לראות בציטוט הבא:

"מחיר עקיף נוסף הוא הפגיעה בתיירות החוץ והפנים בשיא העונה, כאשר ניסיון העבר מראה שלתעשיית התיירות לוקח כשנה להתאושש ממבצע צבאי נרחב" (בסוק, 13.7.14, The Marker).

סוגייה נוספת שעמדה במוקד הכתבות השונות שהתפרסמו במהלך שלב זה של המבצע, הייתה ייצוג צה"ל כמניפולטיבי וכבעל התנהלות כלכלית לוקה בחסר. הייתה זו תמונה לא מחמיאה על התנהלותו ועל כוונותיו של צה"ל שהציגה אותו כמי שמנסה "לגזור קופון" מהמבצע:

"מערכת הביטחון דרשה עוד 5 מיליארד שקלים – ואז התחיל "צוק איתן" [...] סקי־רה של השנים האחרונות מעלה את התהייה בין העיתוי המדהים שבין פרוץ המבצע לדרישה נוספת להגדלה תקציבית [...] אפשר לומר במידה רבה של ודאות כי לאחר שיסתיים צוק איתן [...] מערכת הביטחון תדרוש סכום גדול יותר, גם לחיזוק תקציבה השוטף השנה וגם לחיזוק תקציבה ב־2015" (בסוק, 9.7.14, The Marker).

בשלב זה של המבצע זכה גם **אופי השיח בין מערכת הביטחון למשרד האוצר** לתיאור לא מחמיא במיוחד, במסגרת כך, הדינאמיקה בין שני הצדדים תוארה **כמאבק שסופו ידוע מראש לפיו מערכת הביטחון "מנצחת" בהשגת מבוקשה עוד בטרם התחיל המבצע.** זאת עד כדי כך שהיחסים בין האוצר לצבא הוצגו כמלחמה בפני עצמה, כפי שעולה מהציטוט הבא:

"[...] מי צריך את ועדת לוקר כשכבר כעת ברור שהקרוב על התקציב הוכרע לטובת

הגישה הביטחונית? [...] תקציב הביטחון המוגדל יפגע בתקציבים האזרחיים. חברי ועדת המלחמה בעוני (ועדת אלאוף) המייצגת את "התקציבים האזרחיים", יכולים להיות שבעי רצון אם יקבלו אפילו עשירית מהתקציב הנדרש שהומלץ בדוח" (שרוני, 15.7.14, מעריב).

2. השלב השני של המבצע - כניסה קרקעית של כוחותינו לעזה, נוסף על הפעילות ההגנתית וההתקפות מהאוויר (17.7–4.8)

בחלקו השני של המבצע, התווספה לחימה כניסה קרקעית של כוחות יבשה לתוך רצועת עזה. בשלב זה, העיסוק בטיב התנהלותו המשאבית והמבצעית של צה"ל נדחק לשוליים וכאשר הוא כבר עלה, הוא נשא ברובו אופי אינפורמטיבי ולא שיפוטי.

יתר על כן, מאחר ובשלב זה חיי חיילים רבים היו בסכנה, העיסוק בסוגיות לכלוליות התחלף לטובת דימויים של התכוננות לחימה, גיוס חיילי מילואים והתגייסות אזרחית נרחבת שכללה גיוס מזון ושליחת בגדים ומכתבים לחיילים בגבול הרצועה.

כלומר, **הנרטיב בשלב השני של המבצע היה מגויס כמעט כולו לטובת מערכת הביטחון. בשלב זה, הכסף לא היה במוקד, אלא הסיוע לכוחותינו – "הבנים של כולנו".** כמובן שפציעות והרג של חיילים, אשר סוקרו בהרחבה בכלי התקשורת, רק צמצמו את הלגיטימציה לעסוק בסוגייה התקציבית כפי שהתאפשר בשלב הראשון של המבצע:

"שר האוצר, יאיר לפיד, אמר בשבוע שעבר כי כל עוד נלחמים, לא מחשבים את העלות" (בסוק, 20.7.14, The Marker).

"מנכ"לית המשרד (הביטחון), יעל אנדורן: 'המשק מציג חסינות להשפעות ביטחונית כפי שהציג במבצעים קודמים בעשור האחרון. הסיבה לכך היא המשמעת הפיסקלית שנקטה בשנים האחרונות, שמעניקה לנו את כרית הביטחון הדרושה כדי לעבור תקופות כאלה'" (בסוק, 31.7.14, The Marker).

"לוי (ר' אגף התקציבים באוצר) אמר כי משרד האוצר מסוגל להחיל את הוצאות התוספות של תקציב הביטחון על חשבון הרזרבות של תקציב 2014" (שרוני, 31.7.14, מעריב).

בד בבד עם שיח דומיננטי זה התקיימה גם **ביקורת מסוימת כלפי מערכת הביטחון שהתמקדה בעיקר באופי תעודף המשאבים הלקוי של צה"ל:**

"בעוד מערכת הביטחון הציגה דרישות שאיימו לבלוע את כל תוספת התקציב לשנה הבאה שעומדת על 8 מיליארד שקלים, במשרד האוצר חזרו להדגיש את השפע המוגזם שבפנסיות התקציביות של אנשי הקבע והגמלאים" (מילמן, 29.7.14, כלכליסט).

"כבר כיום ברור כי אחד הלקחים של המלחמה יהיה הצורך לחזק את כוחות השריון והקרקע של צה"ל בשנים הקרובות, לרבות במערכות נשק מתקדמות, ואולי גם בהקמת חטיבות חדשות של שריון וחיל רגלים – לאחר שנים שבהן הצבא הזניח את לוחמת הקרקע" (בסוק, 31.7.14, The Marker).

"המודיעין נהנה בצה"ל בשנים האחרונות מגידול בלתי פוסק בתקציבו, כאשר תקציבי שאר הזרועות בצה"ל (כולל חיל האוויר) הולכים וקטנים. הלחימה עד כה מוכיחה, שגם כאשר מודיעין הוא מצוין, הוא מוגבל בהישגיו, בכל סוג של מערכה. הוא אינו יכול להיות חזות (כמעט) הכול" (רפפורט, 21.7.14, Israel defense).

לצד זאת, בשוליים, ניתן היה לזהות שיח מתנצל כלפי מערכת הביטחון אל מול הנזק שנגרם לה כתוצאה מתוכנית הקיצוצים המשמעותית שהתקיימה בה מייד לפני המבצע (תר"ש "תעוזה")³. תוכנית שזכתה לתמיכה כמעט מוחלטת בחברה הישראלית. דיון צדדי זה, שהתקיים במהלך השלב השני של המבצע, כלל הבעת חרטה פומבית ביחס להשלכות הכואבות של הקיצוץ המשאבי בצה"ל וניסיון לכפר על טעויות עבר, במסגרתן, לכאורה, נדחק סדר היום הביטחוני לשוליים:

"בגלל שסדר היום הציבורי היה "חברתי", מאמרים והתראות על הירידה בכשירות נתפסו כ"מלחמת תעמולה" של מערכת הביטחון כדי להגדיל את תקציבה. אפשר לקבוע בוודאות כי הזיכרון הציבורי אינו ארוך יותר מאשר שבע שנים, ולכן, לפני כשנה, כאשר החלה להישכח טראומת מלחמת לבנון השנייה, חזרו כמעט במדויק הטעויות שנעשו בשנים שקדמו לה. גם אז פחתו באופן ניכר האימונים, בעיקר ביבשה" (רפפורט, 21.7.14, Israel defense).

"להלן התנצלות. אני מוסר אותה בשמי. מי שרוצה מוזמן להצטרף. בשנים האחרונות חוזר על עצמו בכל פעם הריטואל הקבוע של "קיצוץ בתקציב הביטחון". בדרך כלל, אני בעד מערכת הביטחון, אבל לפעמים יש לי נפילות וזיגזוגים קטנים הצידה [...] אני מבקש סליחה. בשמי. בשם התקשורת, בשם הגאונים בדה-מארקר, בשם כולנו, כל מי שפותח ופתח על פה על החיילים, על הקצינים, על האנשים המדהימים שאני מהלך ביניהם בימים האחרונים ורואה באיזו נחישות הם לוקחים את עצמם ונכנסים לתופת של סג'עיה כדי לשמור על האולפנים והמערכות והמשפחות שלנו בארץ. את האנשים האלה הפכנו לשק חבטות [...] אני רוצה שלחיילים האלה יהיו מספיק נגמ"שי "נמר" ושהם לא יצטרכו להיכנס לעזה עם "זלדה" בת 50 שנתקעה – ואז חטפה (שבעה הרוגים). ואני רוצה שיהיה "מעיל רוח" לכל טנק, וכיפת ברזל לרוב, ושהטנקים יהיו אפילו יותר

3. תוכנית רב-שנתית שהתייחסה לשנים 2014–2018 וכונתה בצה"ל "תעוזה". התוכנית נועדה, בין היתר, לניהול משאבי הצבא ולתכנונם בהיבטים של כח אדם, מור"פ ואמל"ח על בסיס תרחישי ייחוס מבצעיים.

ממוגנים, ושיהיה תקציב לאמן את החיילים האלה, ויהיה להם מכל טוב הארץ, כולל משכורת טובה ומפנקת שתפצה על מה שהם מקריבים במישור המשפחתי והאישי, כדי שאפשר יהיה לשמור עליהם, כדי שישמרו עלינו" (כספית, 22.7.14, מעריב).

כמו כן ניתן לומר כי אופי היחסים בין משרד האוצר למערכת הביטחון כלל **תמונה אופטימית יותר, בהשוואה לתחילת המבצע**. כתבות שדנו באופי המשא ומתן בין הצדדים תיארו הידברות ותיאום גרסאות ביחס לעיסוק בעלויות הלחימה:

"בין בכירים במערכת הביטחון ובאוצר קיימת הידברות כמעט יומיומית על עלות הלחימה וצורכי מערכת הביטחון. בניגוד למבצעים דומים, שבהם לאחר המבצע [...] היו מגישים שר הביטחון ומערכת הביטחון חשבון מפורט לשר האוצר ולבכירי האוצר על הוצאות המלחמה – הפעם מערכת הביטחון מדווחת בזמן הלחימה, ובהפריש זמן קצרים, יום-יומיים, על האמצעים וההוצאות שהיו לה. עם זאת, שני הצדדים מדגישים כי את ההתחשבות יעשו רק לאחר שהמבצע יסתיים" (בסוק, 20.7.14; The Marker).

"בניגוד למבצעים קודמים, שבהם מערכת הביטחון הגישה את החשבון לשר האוצר אחרי תום המבצע, הפעם יש הידברות כמעט יומיומית בין אנשי הכספים של מערכת הביטחון למקבילים שלהם באוצר" (בסוק, 31.7.14; The Marker).

לצד זאת, עלתה תחושה כאילו **שני הצדדים (האוצר ומערכת הביטחון) מתכוננים ל"קרב" הכמעט צפוי ביניהם שיתרחש עם יציאת הכוחות מעזה**. במילים אחרות, מה שאינו לגיטימי לומר כעת, כשחיילנו "בפנים", יהיה מותר אחר כך, כשהכוחות "ישובו הביתה":

"בשלב זה לא ברור מה יהיה היקף התוספת שידרוש משרד הביטחון בגין הוצאות גיוס חיילי המילואים והפעלת מערכת כיפת ברזל. במהלך המבצע אף הושלמה הקמתן של שתי סוללות חדשות של כיפת ברזל, בעלות של מאות מיליוני שקלים [...] אם כן, עם תום הקרבות ברצועת עזה, צפויים להתחדש הקרבות על תקציב הביטחון כאשר הפעם מגיעים פקידי משרד הביטחון למערכה מעמדה משופרת. סבבי לחימה המעלים את סוגיית הביטחון הלאומי לסדר היום נוטים להחליש את נכונותם של מקבלי ההחלטות לקצץ בביטחון על־מנת להסיט תקציבים למטרות אזרחיות, כמו חינוך, תשתיות, דיור ובריאות" (להב, 18.7.14; Ynet).

"במערכת הביטחון לא מבזבזים זמן. בשיחות של בכירים במערכת עם המקבילים להם באוצר אמרו אנשי מערכת הביטחון כי ידרשו פיצוי מלא על כל הוצאות המערכה בצוק איתן, כי המערכת לא תספוג את העלויות...". (בסוק, 31.7.14; The Marker).

לסיום, **עיקר הביקורת שהושמעה במהלך שלב זה של המבצע הופנתה כלפי הדרג**

המדיני בלבד. כלומר, בעת שחיילנו מחרפים את נפשם, צה"ל הוצג כגוף מבצע פקודות שאינו נושא באחריות המלאה לכשלי המבצע:

"כמו במלחמת יום הכיפורים, גם במלחמת עזה הופתעה ישראל. הפעם מהמנהרות. האחראים הראשיים הם נתניהו ויעלון. חייבים למגר את חמאס וזה הזמן להעביר את ניהול המערכה לממשלה. [...] הם [נתניהו ויעלון] זלזלו בבנייה המסיבית של מערך המנהרות, למרות המידע הרב שהגיע לידם [...] צה"ל לא נערך כהלכה למלחמה הזאת, ולא באשמתו. בשנה האחרונה אף יזמו נתניהו ויעלון את הקטנת צבא היבשה וחיל האוויר. ורק לפני חודשיים הורה שר הביטחון לצמצם את תקני רכזי הביטחון השוטף ביישובי עזה" (זילברשייד, 31.7.14, Ynet).

3. השלב השלישי של המבצע - הפסקות אש והיערכות מחדשת ללחימה עד לסיום המבצע (5.8–26.8)

בשלב השלישי והאחרון של המבצע יצאו הכוחות המסתערים מתוך הרצועה ועיקר הלחימה התנהלה באש מדויקת מרחוק ובאמצעים מדיניים. בשלב זה ניתן לזהות חזרה לשיח הביקורתי כלפי ההתנהלות המשאבית הצה"לית, כפי שהתרחשה בשלב הראשון של המבצע. באופן הפוך מחלקו השני של המבצע, הנרטיב הדומיננטי בכתבות שנותחו היה "התותחים דוממים והביקורת חוזרת". דמותו הכמעט סטרילית של צה"ל שהשתקפה מהכתבות במהלך חלקו השני של המבצע, חזרה להיות מוצגת כמניפולטיבית, לא יצירתית, "שמנה" ועוד.

במילים אחרות, מידת הלגיטימיות לבקר את התנהלות צה"ל גבוהה יותר עם יציאת הכוחות הקרקעיים מעזה ובדומה לשלב הראשון של המבצע:

"צה"ל אינו רק מניפולטיבי וחותר אחר השגת ממון אלא גם כזה שיכולתו המבצעית נפגעת בשל כך. "כאשר אתה שמן מדי, גדול מדי, מנופח מדי, קשה לך לזוז, קשה לך לרוץ, קשה לך אפילו להתכופף. היד שלך שמנה כל כך, עד שהיא לא נכנסת אפילו למנהרה. היא פשוט נתקעת, ואתה עומד מולה אובד עצות. זה מצבו של צה"ל. הוא קינג קונג ענקי, גדול ומגושם, שכל תזוזה שלו מפילה בית, גשר, או בית ספר של אונר"א, שהוא כלל לא רצה לפגוע בו. זה קורה משום שצמרת צה"ל מרכזת את כל כוח ההמצאה והתחבולה שלה בנושאי תקציב. תמיד היא דורשת תוספת, תמיד חסר להם כסף, אפילו אם מדובר בתקציב ענק בכל קנה מידה. הוא גדול מכל התקציבים של כל מדינות ערב שמקיפות אותו. זה לא מספיק?" (שטרסלר, 5.8.14, הארץ).

ביקורת זו לא הוגבלה להתנהלות המשאבית של צה"ל וכללה גם ביקורת כלפי מידת היצירתיות המבצעית וכלפי איכות קבלת החלטות של הדרג הבכיר. עיקר הביקורת

התמקדה בכך שכסף והוספת אמצעים טכנולוגיים אינם חליף ליצירתיות, לתעוזה או לתחבולנות. כלומר, חלק מהביקורת כלפי היעדר יצירתיות בהיבטים הכלכליים תורגמה גם למונחים מבצעיים, כפי שניתן לראות בציטוטים הבאים:

"גבורת הלוחמים ב"צוק איתן" לא הצליחה להסתיר את סדר העדיפויות הלקוי של מערכת הביטחון. האיום האיראני הסיט את תשומת הלב וגרם לאפליה תקציבית לטובת מערכי האוויר והמודיעין – על חשבון היבשה. התוצאה: חיילים נכנסו לעזה בכלים בלתי ממוגנים וללא אימונים מספקים [...] מבצע "צוק איתן" הכריע סופית את הוויכוח המתמשך בין חיל האוויר לצבא היבשה – לטובת הירוקים. כבר ברור שלא ניתן יהיה להישען רק על היכולת האווירית...". (יהושוע, 8.8.14, Ynet).

"מדובר בצמרת ששכחה את הפתגם "בתחבולות תעשה לך מלחמה". פעם, כאשר צה"ל היה קטן, רזה, גמיש עם תקציב קטן, הוא נאלץ להיות חכם, תחבולן, שביצע פעולות מדהימות מאחורי קווי האויב [...] בפועל צמח לנו צבא גדול ולא חכם" (שטרסלר, 5.8.14, הארץ).

"[...] לפני הוספת מערכות וכלים יקרים נדרש תהליך חשיבה ובחינת האתגרים שבפתח [...] אי אפשר להסתפק בגישה של פנקס צ'קים פתוח. במלחמה בעזה נתגלה פער כבד, מטריד, בין מה שהצבא נערך לקראתו ובין האויב שפגש בפועל. אלו לא בעיות שניתן להתגבר עליהן רק באמצעות מסע קניות" (הראל, 12.8.14; הארץ).

יתר על כן, מאמרים שפורסמו בשלב זה של המבצע הביעו בין היתר, גם **חשש משמעותי שצה"ל ידרוש משאבים עתידיים משמעותיים עם סיום המבצע. זאת, כשיפוי על עלויות המבצע וגם לצורכי מחקר ופיתוח של אמצעי לחימה משוכללים ויקרים, אשר עלותם מעבר להפסדי המבצע הנוכחי.** עמדה זו נותחה במידה רבה כ"משחק סכום אפס" – דרישות צה"ל להעלאה עתידית של תקציב הביטחון והדרישה לפיתוח אמצעי לחימה באות על חשבון יציבות כלכלית במשק הישראלי:

"בגלל צוק איתן: קיצוץ רוחבי של 1.5 מיליארד (במשרדי הממשלה)" (להב, 26.8.14, Ynet).

"משרד הביטחון ידרוש תוספת תקציב המוערכת בכ-5 מיליארד שקלים. משרד האוצר והשר לפיד משרדרים מסר של "פגיעה קלה בכנף" ומתעקשים שלא יהיו העלאות מסים, אז איך יכסו את הבור?" (טמקין, 4.8.14, וואלה).

"אחרי המלחמה יהיו דרישות של מערכת הביטחון למערכות נשק ולציוד חדש, למשל להתמודדות עם המנהרות, ליותר נגמ"שים ממוגנים מסוג נמר ועוד. התוספת לביטחון לא תיגמר ב-4-5 מיליארד שקלים, עלות הלחימה" (מנכ"ל האוצר לשעבר, רו"ח דורון

כהן) (בסוק, 3.8.14, The Marker).

נוסף על כך, ניתן לראות כי בשלב זה של המבצע נתפס צה"ל כמאופיין בדרישות משאביות וכלכליות לא ריאליות וכחסר מנגנוני התייעלות ומנגנוני שקיפות כאמצעי להצגת דרישות תקציביות מופלגות:

"הפצצה של מערכת הביטחון: נדרשת תוספת של 11 מיליארד שקלים לתקציב 2015. הדרישה הזו מצטרפת ל-7 מיליארד שקלים שמבקש משרד הביטחון לכיסוי עלויות מבצע צוק איתן, שאמורים להגיע מתקציב 2014. באוצר טוענים כי תוספת בסדר גודל כזה היא חסרת פרופורציה - ודורשים ממערכת הביטחון להתייעל" (בסוק, 10.8.14, The Marker).

"כמו בלבנון, גם בעזה נראה שהצבא פעל כמעט בלי חשבון כלכלי" (הראל, 12.8.14, הארץ).

"בהתייחסו לדרישת מערכת הביטחון להגדיל את תקציבה השנה ובשנה הבאה ב-18 מיליארד שקלים, אמר בלינקוב (לשעבר ר' אגף התקציבים באוצר) [...] לדבריו, כל ארגון עסקי שעובר טלטלה עסקית לא יושב וחושב, כמו מערכת הביטחון, מאיפה יוכל לקבל עוד כסף, אלא חושב היכן הוא יוכל להתייעל. להערכתו, מאז החל מבצע "צוק איתן" איש במערכת הביטחון לא חשב על התייעלות או על קיצוץ בכוח אדם [...] בלינקוב הדגיש כי אין לקבל את טענת הצבא שהוא צריך לקבל פיצוי מלא על כל ההוצאות שהיו לו בזמן המלחמה...". (בסוק, 11.8.14, The Marker).

"משרד הביטחון דורש תוספת של 11 מיליארד שקלים לשנת 2015, אבל רוב נתוני התקציב נשארים חסויים ולא מאפשרים לקיים דיון ציבורי בנושא. הצעת התקציב של הצבא האמריקאי כוללת פירוט של שכר החיילים ואת מספר המסוקים והמטוסים שישופצו בשנה הקרובה [...] בסופו של דבר כל מספר זוכה. מי אמר שמערכת הביטחון זקוקה דווקא לתוספת של 11 מיליארד שקלים? מה, 10 מיליארד לא יספיקו? ואולי היא זקוקה בכלל לתוספת של 15 מיליארד שקלים? איך אפשר לדעת כשרוב תקציב הביטחון סודי?" (אמסטרדמסקי, 11.8.14, כלכליסט).

לסיכום, בשלב השלישי לאחר יציאת כוחות הקרקע מרצועת עזה, חלה תפנית באופן שבו סוקר השיח שבין האוצר למערכת הביטחון אשר נעשה טעון יותר בהשוואה לשלב הקודם של המבצע. למעשה, הפך השיח לזירת התגוששות הכוללת את משרד האוצר ואת מערכת הביטחון. כך, לדוגמה, כשהוצג מתווה האוצר שהדגיש את הצורך באיתנות המשק ("לא נעלה מיסים"), הביעו אנשי האוצר תמיהה ביחס להיקף גודל הפיצוי שדורשת מערכת הביטחון וחזרו לעסוק בהטבות הפנסיוניות המנופחות של

"את עיקר ביקורתם על התנהלות מערכת הביטחון, ממקדים פקידי האוצר בפנסייה התקציבית שממנה נהנים יוצאי מערכת הביטחון [...] באוצר טוענים כי אין ממש בטענת הצבא כי קיצוץ **פנסייה** התקציבית יפגע ביכולתו של הצבא לגייס כוח אדם איכותי לשירות בקבע. זאת, בעיקר לנוכח העובדה שבדור הנוכחי, רוב אזרחי המדינה אינם נהנים מפנסייה תקציבית" (להב, 10.8.14, Ynet).

"ככל שהלחימה בעזה מתקרבת לסיימה, כך מתחילים להישמע הדי הקרב על תקציב הביטחון [...] הקרב הזה יהפוך בקרוב מאוד למלחמת השלכות בוץ. באוצר יגידו שמשרד הביטחון מגדיל תקציבי כוח אדם על חשבון הביטחון עצמו. במשרד הביטחון יגידו שהאוצר פוגע בביטחון המדינה ומכפיש את אנשי הקבע. וכרגיל, אף אחד לא יידע איזה צד צודק" (אמסטרדמסקי, 11.8.14, כלכליסט).

ד. סיכום: שלבי המבצע בראי השיח הכלכלי-משאבי

פירוק המבצע לשלושה חלקים וניתוח הנרטיב שאפיין את השיח הכלכלי ביחס לצה"ל, מלמד כי **תמת המאבק בזירה הכלכלית מחלחלת מהשגרה לחירום, מעצבת את השיח הפרשני בחברה הישראלית ומתאפשרת לאור מאפייני "המלחמות החדשות"** (טשטוש בין עורף לחזית, בין לוחם לאזרח, בין שגרה לחירום, היעדר מונוליתיות וריבוי שחקנים).

פירוק זה מלמד גם כי השיח הכלכלי והביקורת הגלויה על התנהלותו המשאבית של **צה"ל, מקבלים צבעים, אופי ומשמעות שונים בהתאם להקשר המבצעי השונה של המבצע**. כללו של דבר, עוצמת השיח הביקורתי כלפי צה"ל משתנה לאורך שלבי המבצע; ראשיתו וסיימו מתאפיינים ברמה גבוהה של ביקורת ביחס להתנהלות המשאבית והיצירתית של צה"ל, בעוד בשלב הכניסה הקרקעית הנושא נדחק לקרן זווית והביקורת פוחתת באופן משמעותי. במילים אחרות, מה שהיה לגיטימי לומר בטרם כניסת כוחותינו לעזה נמצא כבלתי לגיטימי כאשר קיימת נוכחות פיזית של צה"ל בשטח האויב. הדבר נובע ממידת הלגיטימציה הציבורית לעיסוק בסוגיית המחיר הכלכלי כאשר המחיר מתורגם לחיי חיילים.

זאת ועוד, בשלב המסכם של המבצע, ניתן לזהות פאזה שמתאפיינת בהבנה ציבורית של הצורך בהשקעה בביטחון מצד אחד, ומצד אחר, בזירה הכלכלית מתקיים מהלך של תרגום ההיבטים המבצעיים לביקורת על התנהלותו המשאבית של צה"ל. ניתן לומר, כי **הזיקה בין העולם המבצעי לכלכלי מתחזקת בשלב זה של המבצע, הואיל והוא מהווה את נקודת הכניסה לשגרה שבאה לאחוריו. שלב זה מבנה את השיח הביקורתי ביחס להתנהלות המשאבית הצה"לית הכוללת (בשגרה ובחירום, כאחד).**

טבלה מספר 1: תפיסת ההתנהלות המשאבית הצה"לית במהלך מבצע "צוק איתן"

שלב ראשון - התקפות מהאוויר	שלב שני - כניסה קרקעית לעזה	שלב שלישי - הוצאת הכוח הקרקעי תוך חידוש התקפות מהאוויר	
<ul style="list-style-type: none"> "הקרב כבר הוכרע - הצבא הרוויח ובגדול" 	<ul style="list-style-type: none"> התותחים רועמים ההכפשות שקטות - שיח כלכלי מושתק התכוננות לקרב הבא - בין האוצר למערכת הבטחון 	<ul style="list-style-type: none"> "התותחים דוממים וההשתלחויות (בצבא) רועמות" דיאלוג טעון בין האוצר למערכת הבטחון - "זירת התגוששות" 	אופי הנרטיב
<ul style="list-style-type: none"> "מה יהיה?" חשש מבזבוז כספים מטאורי חשש מפגיעה כלכלית בעורף השוואת עלויות צפויות למבצעי עבר 	<ul style="list-style-type: none"> "יהיה בסדר - נעמוד בזה" עיסוק מצומצם בעלויות, דיון אינפורמטיבי ולא שיפוטי כפרה על טעויות עבר - סדר יום חברתי דחק את הבטחוני צהל מפגיו יצירתיות מבצעית 	<ul style="list-style-type: none"> "לא יהיה בסדר - אכלנו אותה" ביקורת גלויה על התנהלות משאבית צהלית חשש מדירושת כספיות נוספות 	סוגיות במוקד
<ul style="list-style-type: none"> מניפולטיבי - מנסה להרוויח מהמבצע התנהלות כלכלית לוקה בחסר 	<ul style="list-style-type: none"> הפניית זרקור לאחריה הדרג המדיני - צה"ל אינו נושא באחריות לכשלים 	<ul style="list-style-type: none"> מניפולטיבי לא יצירתי, "שמן" בעל דירשות לא ריאליות חסר מנגנוני התייעלות ושקיפות 	ייצוג צה"ל

בעוד שייטכן וממצא זה צפוי מראש, ההבנה שבאה לאחריה מפתיעה יותר. מהניתוח עולה, כי הזיקה בין ההתנהלות המשאבית ליצירתיות הצבאית גם היא תלויה הקשר וניתן לראות כי טענות בדבר היעדר יצירתיות מבצעית נרתמו לטענות מהזירה הכלכלית לפיה צה"ל לוקה בהיעדר יצירתיות משאבית. כך, בראשית המבצע הוצג הצבא בזירת הפרשנויות הכלכליות כמניפולטיבי ו"שמן", כאשר בחלקו האחרון של המבצע הצבא הוצג כאימפוטנט וכחסר יכולת להפגין שימוש יצירתי ונבון במשאביו המוגבלים. ייצוג זה נובע מרתימת הטענות מהזירה הכלכלית לזירה המבצעית, ולהיפך.

הבנה נוספת היא כי מידת הלגיטימציה להשקעה במשאבים צבאיים משתנה בהתאם

לסוג המשאב הנדרש. הלגיטימציה גבוהה יותר כשמדובר בהקצאת משאבים לצורך מיגון וטיוב כשירות החיילים בדרג הטקטי (הצטיידות באמל"ח, כמו נמ"רים ופיתוח מערכות מיגון נגד מנהרות).

על-מנת לסכם את עיקרי הממצאים שהוצגו לעיל, מופיעה בהמשך טבלה מספר 1, המרכזת את אופי הנרטיב, את הסוגיות המרכזיות שהיו במוקד ואת אופן ייצוג זה"ל, כפי שבאו לידי ביטוי במהלך שלושת שלבי המבצע השונים. לאחריה, יוצגו ההבנות המרכזיות העולות מממצאי המחקר ודיון בהן.

ה. דין ומשמעויות

המאמר הנוכחי מבוסס על ניתוח תקשורת שהתמקד במבצע "צוק איתן", אך ניכר כי נכון להרחיב ולבסס את מסקנותיו לתופעות עקרוניות יותר: למשל, בעצם המעבר משגרה לחירום, בין מצבי חירום בעצימויות משתנות וכן הלאה. **מהמחקר עולה כי פעולת זה"ל נבחנת בדין הציבורי דרך ציר דמיוני הנע בין הימנעות משאבית ובין בזבוז משאבי.** כלומר, בדין הציבורי והתקשורת בפרט, נדרש זה"ל כיום בפעילות המבצעית למצוא את נקודת האיזון שבין חיסכון משאבי ובין פעולה מבצעית "מתירנית". מחד גיסא, החיסכון המשאבי עשוי להתקיים במסגרת מעבר משגרה לחירום (גיוס סלקטיבי, אי הפעלת משק לשעת חירום, אלתורים שלא על-פי פקודות ונהלים ועוד). מצב זה עשוי לייצר מחירים, כמו אפקטיביות נמוכה, פגיעה בדימוי זה"ל וכן הלאה. מאידך גיסא, קצהו השני של הציר מתייחס לפעולה מבצעית "מתירנית" המושתתת על אתוס דומיננטי בעיתות חירום לפיו "מדובר בחיי אדם" ולכן שיקולים כלכליים הם משניים בלבד.

כמו כן ניתן לטעון כי **מאפייני הלחימות משנות את אופי השיח הכלכלי על אודות הצבא. כלומר, דגם המלחמה ה"קלאסי"**, המאופיין בהסתערות של חיילים לשטח האויב, **ממתן את השיח המשאבי הביקורתי.** לעומת זאת, **דגם המלחמה החדש**, הסטרילי, הטכנולוגי, ובעל סיכון נמוך יותר למחירים בנפש, **מאופיין בשיח משאבי ביקורתי מוגבר.** שיח זה, מחלחל מהשגרה לתוך היבטי הלחימה בחירום.

ההבנות העולות מהמחקר הנוכחי מלמדות על צורך באימוץ פרקטיקות פעולה המותאמות למאפיינים של אותן "מלחמות חדשות". בין היתר, ניתן להצביע על ארבע דרכי פעולה אפשריות: הראשונה, **דיאלוג מבוסס אמון עם מובילי דעה וגורמים שלטוניים בשדה הכלכלי;** השנייה, **ערעור על שיח המידור המבצעי "בכל מחיר";** השלישית, **ביטול המטוטלת שבין יצירתיות מבצעית ומשאבית להיעדרה;** והרביעית, **הבלטה של זיקות המתקיימות בין היבטים מבצעיים למשאביים.** להלן פירוט כל אחת מהן.

1. דיאלוג מבוסס אמון עם מובילי דעה וגורמים שלטוניים בשדה הכלכלי

המשפט "מה שלא קורה בשגרה לא יקרה בחירום", שנאמר על-פי רוב בהיבט המבצעי, נכון גם בהיבט המשאבי. כלומר, שיפוי זה"ל על שימוש במשאבים לאחר חירום אינו תחליף לדיאלוג שקול, ענייני ובלתי מתלהם בשגרה המבוסס על אמון הדדי. במציאות הנוכחית, השיח הביקורתי ממשיך לגבות מחירים לגיטימציוניים גם בסיומם של הקרבות. המלצה זו אינה מתעלמת מהיבטי הכוח הגלומים בדיאלוג בין-ממסדי זה, כפי שטוען שיפר (2008), אלא היא מבקשת לייצר מנגנונים ארגוניים המסוגלים להתמודד עימם כהלכה.

2. ערעור על שיח המידור המבצעי "בכל מחיר"

ניתן לזהות צורך במידת שקיפות גבוהה מהנוכחית ביחס למשאבים הנדרשים לצורך התמודדות עם איומים ביטחוניים בעלי השפעה מיידית על העורף הישראלי. מהדיון על אודות "מחדל המנהרות", שאירע ב"צוק איתן" ואשר הציף על פני השטח איום בלתי נודע לעורף הישראלי, ניתן ללמוד כי השיח המבצעי הממדר, לפיו "איננו יכולים לשתף את הציבור הישראלי באיום, אך אנו זקוקים לכסף לצורך ההתמודדות עימו", עשוי לפגוש התנגדות חדשה כאשר גם העורף נמצא בחזית וכאשר תחושת האיום מיידית. "מה עוד אתם לא מספרים לנו?", "רוצים כסף? תנו מידע!".

כלומר, הפיקוח החברתי-כלכלי ההדוק יותר בחברה הישראלית מחזק את ערך זכות הציבור לדעת ומייצר צורך ציבורי גובר במתן דין וחשבון ביחס לאופן ניהול המשאבים הצה"ליים ותיעדופם. היעדר שקיפות ביחס לאופן השימוש במשאבים במקרים שבהם אזרחים מצויים תחת איום ממשי, עשוי להעצים את מידת הביקורת הנמתחת על היקף התקציב המוענק למערכת הביטחון ולצמצמם את מידת הגליטימציה המוענקת לפעילותו.

3. ביטול המטוטלת שבין יצירתיות מבצעית ומשאבית, להיעדרה

ממצאי המחקר מצביעים על זיקה המתקיימת בשיח הציבורי בין תפיסת תפקוד צה"ל בהיבטים מבצעיים ומשאביים ובין ההקשר המבצעי שבו הוא פועל. כך, לדוגמה, במצב של כניסה קרקעית וסיכון ממשי לחיי חיילים מתמקד השיח הציבורי בחיילים, בתיעדופם באמצעי לחימה ומיגון, בניהול תחבולות קרב ועוד. בשונה מכך, כאשר כוחותינו אינם מצויים פיזית בשטח האויב, הגליטימציה להשקעת משאבים פוחתת.

במובן זה, אופן הפעלת הכוח מהווה היבט משמעותי בשיח הציבורי על אודות תפיסת ההתנהלות המשאבית והמבצעית של צה"ל. על-מנת לבטל מטוטלת זו, נדרש צה"ל להצגת מאגר של מודלי תגובה המותאמים לסוג הפעולה המבצעית והמבליטים את

4 ביטוי זה הוענק לניסיונות החדירה של מחבלים מרצועת עזה לשטח ישראל במהלך המבצע והוא ביטא חוסר שביעות רצון מובהק מתפקוד אגף המודיעין והשב"כ בתקופה שלפני המבצע.

היצירתיות הרלוונטית למצב. למשל, בתמרון נדרשות יכולת המפגינות מיקוד מאמץ ותחבולנות אופרטיבית תוך הפחתת משקלו של דימוי כוחות היבשה כ"ענק מסורבל". כלומר, במהלך הלחימה נדרשת הדגשת יכולות קוגניטיביות ואופרטיביות של תחבולנות ויצירתיות, ולא משאביות. נוסף על כך, התמודדות עם אתגרים ביטחוניים מורכבים מחייבת פיתוח של אמצעי לחימה יקרים. במצבים כאלה, נדרשת הבלטה של מורכבות הפעולה והאתגר הביטחוני ארוך הטווח.

מודל תגובה צה"לי נוסף הוא החדירה המודיעינית המתמדת לליבת האויב כביטוי לחדשנות ולקרב מוחות בלתי פוסק, הממחיש את התלות הגבוהה הקיימת בכוח אדם איכותי, מוכשר, מיומן ומתוגמל. הדגשת התלות של הפעולה הצבאית במשרתים בעלי יכולת המרה גבוהה לשוק אזרחי, תאפשר להבין את העלויות הגדולות בהשקעה בכוח אדם זה בעיקר במהלך לחימה המבוססת על טכנולוגיה מתקדמת.

4. הבלטה של זיקות המתקיימות בין היבטים מבצעיים למשאביים

התבססות השיח הכלכלי-מעמדי מעמיקה את התביעה מהצבא להתייעלות ולקיצוץ משאבי. אולם נראה כי תביעה זו אינה מתקיימת בכל מצב ובכל הקשר. במצב של לחימה ופעילות מבצעית מועצמת מטשטש השיח הביקורתי עד שנעלם, ובמידה ומתקיים שיח משאבי בעת לחימה הוא הופך מביקורתי לקונסטרוקטיבי ומתמקד בתעדוף המשאבים ולא בקיצוצם. ממצא זה מהדהד את טענתו של לוי (2003), בדבר היכולת להמיר משאבים מהצבא בהתאם למידת ההמירות (Convertibility) של המשאבים השונים. לטענת לוי, ככל שמידת המיליטריזם גבוהה יותר, כך גבוהה יותר גם מידת ההמירות. ביחס למחקר זה, ניתן לומר כי ככל שמידת המיליטריזם גבוהה יותר, כך המוכנות להשקעה גבוהה גם היא.

בהקשר של המחקר הנוכחי, נראה כי הבלטת הזיקות בין היבטים מבצעיים למשאביים מייצרת לגיטימציה בשני היבטים. הראשון, נוצר חיבור מוחשי בין היקף התגמולים והשיפוי שמקבל הצבא בדגש על אמצעי לחימה מצילי חיים (אסון הנגמ"ש במהלך המבצע כדוגמה וכמשל), ובין יכולתו לתפקד באופן אפקטיבי באירועי לחימה. כל זאת תוך המחשת משמעויותיה הכלכליות של "רגל ההגנה" (נמ"רים, "כיפת ברזל", "מעיל רוח"). במילים אחרות, צה"ל נדרש לפעול באופן הממחיש כי ל"רגל ההגנה" יש מחיר.

ההיבט השני נוגע לפיתוח אמצעי לחימה יקרים וארוכים, כאשר המודל המוצלח בתודעה החברתית הוא "כיפת ברזל". פרויקט "כיפת ברזל" מהווה מודל חיובי לזיקות פרודוקטיביות המתקיימות בין תהליכי פיתוח ובניין כוח פנים-צבאיים לתוצאה מבצעית רצויה. דרכו ניתן להמחיש את משמעות הפיתוח, את חשיבות ההשקעה הפנים-ארגונית הממושכת והמתחילה מבעוד מועד ואת תפקידן של התשומות השונות (כח אדם, תקציב, קשב ארגוני וכו') להצלחת הפרויקט.

1. סיכום

מחקר זה מאיר נקודת מבט נוספת באשר ליחסי חברה-צבא, נוסף על התמקדות במחירי הלחימה דרך חיי אדם ומוכנות החברה לשלם מחיר יקר זה (לוי, 2015). מחקר זה בוחן את הנושא דרך מחירים משאביים של תקציב הביטחון אשר לגביהם יכול הדין הציבורי למתוח קווים בגמישות רבה יותר בהשוואה לחיי אדם. בדומה לטענתו של צפדיה (2008) בדבר אי היכולת לייצר הפרדה דיכוטומית בין הארגון הצבאי לחברה האזרחית, נדמה כי יש צורך באימוץ נקודת מבט מרחיבה, גם בהקשר הכלכלי.

הלימה מסוימת להשתנות זו בשיח בתקופה הנוכחית ניתן לזהות בעבודתן של טובי וז"ק (2007), אשר טענו לקיומן של ארבע מסגרות חשיבה דומיננטיות ביחס לקשר שבין כלכלה לביטחון: התזה הביטחונית, התזה הניאו-ליברלית, התזה החברתית ותזת החוסן הלאומי. יישום מסגרות חשיבה אלה על ממצאי המחקר הנוכחי, מלמד כי התזה הביטחונית, שעיקרה הקצאת משאבים בלתי מוגבלים לביטחון תוך התחשבות מינימלית בשיקולים כלכליים, עשויה להתקיים רק בשלבים מסוימים של סבי הלחימה השונים. במקרה של מבצע "צוק איתן" הדבר התרחש בשלב הכניסה הקרקעית של כוחותינו לעזה.

בניגוד לדין העכשווי בנושא צבא-חברה, מלמד המחקר הנוכחי כי הפיצול החד-משמעני בין שגרה לחירום מטשטש דרך הממד המשאבי-כלכלי. ההסברים לכך מגוונים; ראשית, מאפייני המלחמות העכשוויות ותפיסת הסבבים מבוססת על תפיסה מוגבלת של הישגים ולכן גם המחיר שהחברה מוכנה לשלם עליהם במשאבים חומריים מצטמצם בהתאם. שנית, השגרה של החירום. ממחקר שנערך במחלקת מדעי ההתנהגות של צה"ל עולה כי המבצעים האחרונים של צה"ל בעזה ובלבנון מתאפיינים בתפיסת רוטיניזציה, במסגרתה הופכת השגרה לחלק מהמלחמה (משה ופרנקל, 2015). הסבר שלישי, ההגנה והמשך השגרה תוך כדי הלחימה, כפי שהתרחשו ב"צוק איתן", מאפשרים לשיח היום-יומי להמשיך, גם אם בעוצמות נמוכות יותר.

מקורות

אבן, ש' (2015). ההתנצחות על תקציב הביטחון בישראל. הערכה אסטרטגית לישראל 2014-2015. בתוך קורץ ע', ברום, ש' (עורכים), **הערכה אסטרטגית לישראל 2014-2015** (עמ' 1-45). תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי.

הרמן, ת' (2012). יש חדש תחת השמש: דעת הקהל וקבלת החלטות בישראל. **עדכן אסטרטגי**, 14(4), 37-50.

זילברשייד, א' (2014, 31 ביולי). **יום כיפור, 2014**. Ynet. אוחר ב-31 ביולי, 2014 מתוך <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4552820,00.html>

טובי, ש' וז"ק, ד' (2007). **מחיר הביטחון – השיח הציבורי על הקשר בין ביטחון לכלכלה בישראל**. צה"ל:

ענף מחקר, ממד"ה, פרויקט צבא חברה.

טיארג'אן, ר', המנחם, י' וספיר, ל', (2014). **צוק איתן בעיני הציבור הישראלי – סיכום עד כאן** (מצגת).
צה"ל: מרכז הסיקור הצה"לי, ממד"ה.

טמקין, א' (2014, 4 באוגוסט). **עלות המלחמה בעזה: 6 מיליארד שקלים**. וואלה. אוחר ב-4 באוגוסט,
2014 מתוך <http://finance.walla.co.il/item/2772178>

יהושע, י' (2014, 8 באוגוסט). **קרב אוויר יבשה – מחיר הזנחת הירוקים לטובת האוויר**. Ynet. אוחר
ב-8 באוגוסט, 2014 מתוך <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4556513,00.html>

ישראל, צ' (2007). **יחסי הגומלין בין ממשד פוליטי-בטחוני, קבוצות מחאה ותקשורת בסכסוך בעצי
מות נמוכה: ישראל בלבנון 1985–2000**. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה בחוג למדע המדי-
נה. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

כספית, ב' (2014, 22 ביולי). **התנצלות בשם התקשורת: אנחנו לא ראויים לחיילים שנהרגו**. מעריב. אוחר
ב-22 ביולי, 2014 מתוך <http://www.maariv.co.il/news/new.aspx?pn6Vq=11&0r9VQ=->
FLJJK

להב, א' (2014, 8 ביולי). **"צוק איתן" במספרים: כמה עולה המבצע?** Ynet. אוחר ב-8 ביולי מתוך
<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4540054,00.html>

להב, א' (2014, 18 ביולי). **האם הלחימה תשפיע על התקציב?** Ynet. אוחר ב-18 ביולי, 2014 מתוך
<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4545551,00.html>

להב, א' (2014, 7 באוגוסט). **לפיד: "נספוג את 'צוק איתן', לא נעלה מסים"**. Ynet. אוחר ב-7 באוגוסט,
2014 מתוך <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4555830,00.html>

להב, א' (2014, 10 באוגוסט). **תקציב הביטחון: מחלוקת על 10 מיליארד שקלים**. Ynet. אוחר ב-10
באוגוסט, 2014 מתוך <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4557073,00.html>

להב, א' (2014, 26 באוגוסט). **בגלל צוק איתן: קיצוץ רוחבי של 1.5 מיליארד**. Ynet. אוחר ב-26
באוגוסט, 2014 מתוך <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4564236,00.html>

להב, א', פרנקל, ב', זיו, ת', רוזנברג, א', בוקר, ר', קוטלר, ע', חי, ש' ובן-דוד, ש' (2014, 25 באוגוסט). **קיץ
שלא נשכח: המשך הקיפאון בגלל המבצע**. Ynet. אוחר בתאריך ה-25 באוגוסט מתוך <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4563165,00.html>

לוי, י' (2003). **צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל**. רמי טל (עורך). תל אביב: ידיעות אחר-
רונות, ספרי חמד.

לוי, י' (2008). **תכנית ההתנתקות ככורח השוק**. בתוך ג' שפר, א' ברק וע' אורן (עורכים), **צבא שיש לו
מדינה? מבט מחודש על יחסי התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל**. (עמ' 67–91). ירושלים:
כרמל.

לוי, י' (2010). **מי שולט על הצבא? בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאיות**. ירושלים: מאגנס.

לוי, י' (2015). **האמנם קרסה תיאורית קורי העכביש? על הרגישות לחללים ב"צוק איתן"**. **צבא ואסטר-
טגיה, כרך 7**, גיליון 3, 53–68.

משה, ר' (2015). **פירוק דימוי המלחמה במבצע "צוק איתן" – מתסריט מוסכם ללחמיות מרובות**.
צה"ל: ענף מחקר, ממד"ה.

משה, ר', ריבנאי-בהיר, ש' ובן-הדור, ב' (2014). **מבטא של החברה הישראלית על המלחמות החדשות**

– קריאה מחודשת של אירועי הלחימה בעשור האחרון בעקבות מבצע "עמוד ענן". צה"ל: ענף מחקר, ממד"ה.

משה, ר' ופרנקל, מ' (2015). שיגרת מלחמה – פירוש הלחמות העכשוויות מנקודת מבטה של האוכ' לסיייה. צה"ל: ענף מחקר, ממד"ה.

פרנקל, מ' (2014). חשיבה משאבית במבצע "צוק איתן" – אתגרים מרכזיים והמלצות לפעולה. צה"ל: מדור מחקר צבא הקבע, ענף מחקר, ממד"ה.

צפדיה, א' (2008). צבא וחברה בראי אידיאולוגיות ופרקטיקות מרחביות. בתוך ג' שפר, א' ברק וע' אורן (עורכים), **צבא שיש לו מדינה? מבט מחודש על יחסי התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל**. (עמ' 66–45). ירושלים: כרמל.

עיתונות

אמסטרדמסקי, ש' (2014, 13 ביולי). מאיפה יגיע הכסף למימון מבצע צוק איתן. כלכליסט. אוחר ב-13 ביולי, 2014 מתוך <http://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3635866,00.html>

אמסטרדמסקי, ש' (2014, 11 באוגוסט). מה תוספת התקציב ההכרחית לביטחון? כל מספר זוכה. כלכליסט. אוחר ב-11 באוגוסט, 2014 מתוך <https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3638033,00.html>

בנדט, ש' (2014, 17 ביולי). משרד הביטחון מפקיר את החקלאים בדרום לגורלם. כלכליסט. אוחר ב-17 ביולי, 2014 מתוך <http://news.walla.co.il/item/2766083>

בן-חורין, י' (2014, 16 ביולי). ארה"ב תעביר מיליון דולרים ל"כיפת ברזל". Ynet. אוחר ב-16 ביולי, 2014 מתוך <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4544366,00.html>

בסוק, מ' (2014, 9 ביולי). מערכת הביטחון דרשה עוד 5 מיליון שקלים – ואז התחיל "צוק איתן". The Marker. אוחר ב-9 ביולי, 2014 מתוך <http://www.themarker.com/news/1.2371024>

בסוק, מ' (2014, 13 ביולי). ללא מבצע קרקעי – מערכת הביטחון תוכל לספוג את עלות הלחימה בלי תוספת תקציב. The Marker. אוחר ב-13 ביולי, 2014 מתוך <http://www.themarker.com/news/1.2374492>

בסוק, מ' (2014, 20 ביולי). מערכת הביטחון דורשת תוספת של מיליארדים כבר ב-2014. The Marker. אוחר ב-20 ביולי, 2014 מתוך <http://www.themarker.com/news/1.2381490>

בסוק, מ' (2014, 3 באוגוסט). המדינה הפסידה בצוק איתן כ-15 מיליארד שקלים. The Marker. אוחר ב-3 באוגוסט, 2014 מתוך <http://www.themarker.com/news/1.2395110>

בסוק, מ' (2014, 31 ביולי). עלות הלחימה בעזה: לפחות 6 מיליארד ש"ח; האוצר שוקל קיצוץ רוחבי ב-2014. The Marker. אוחר ב-31 ביולי, 2014 מתוך <http://www.themarker.com/news/macro/1.2393016>

בסוק, מ' (2014, 10 באוגוסט). הפצצה של מערכת הביטחון: נדרשת תוספת של 11 מיליארד שקלים לתקציב 2015. The Marker. אוחר ב-10 באוגוסט, 2014 מתוך <http://www.themarker.com/news/1.2401549>

בסוק, מ' (2014, 11 באוגוסט). רם בלינקוב: להבדיל אלף אלפי הבדלות דרישות התקציב מזכירות את דרישות החמאס. The Marker. אוחר ב-11 באוגוסט, 2014 מתוך <http://www.themarker.com/news/1.2403182>

בן-זהר, מ' (2014, 8 לספטמבר). לא קטן, לא חכם. Ynet. אוחר ב-8 בספטמבר, 2014 מתוך <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3635866,00.html>

הראל, ע' (2014, 12 באוגוסט). **הבעיות שצצו לצה"ל בלחימה בעזה לא ייפתרו באמצעות מסע קניות**. הארץ. אוהזר ב-12 באוגוסט, 2014 מתוך <http://www.haaretz.co.il/news/politics/.premium-1.2403560>

מגן, ה' (2014, 2 באוגוסט). **מלחמת התקציב של "צוק איתן": האם יוטלו מסים חדשים? גלר-בס**. אוהזר ב-2 בשני באוגוסט, 2014 מתוך <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000959212>

מילמן, ע' (2014, 29 ביולי). **עלויות ונזקי מבצע צוק איתן מסתכמים בינתיים ב-7 מיליארד שקלים**. כלכליסט. אוהזר ב-29 ביולי, 2014 מתוך <https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3637114,00.html>

פילוט, א' (2014, 9 ביולי). **מבצע 'צוק איתן' יעלה למשלם המסים כ-8.5 מיליארד שקלים**. גלובס. אוהזר ב-9 ביולי, 2014 מתוך <http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000953242>

רפפורט, ע' (2014, 21 ביולי). **9 הערות על "צוק איתן"**. Israel Defense. אוהזר ב-21 ביולי, 2014 מתוך <http://www.israeldefense.co.il/he/content/9-הערות-על-צוק-איתן-9>

שטרסלר, נ' (2014, 5 באוגוסט). **צבא גדול ולא חכם**. הארץ. אוהזר ב-5 באוגוסט, 2014 מתוך <http://www.haaretz.co.il/opinions/.premium-1.2396824>

שיפר, זלמן (2008). **הוויכוח על תקציב הביטחון**. בתוך ג' שפר, א' ברק וע' אורן (עורכים), **צבא שיש לו מדינה? מבט מחודש על יחסי התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל**. (עמ' 218-244). ירושלים: כרמל.

שרוני, י' (2014, 15 ביולי). **כיפת ברזל יירטה גם את התקציב**. מעריב. אוהזר ב-15 ביולי, 2014 מתוך <http://www.maariv.co.il/news/new.aspx?pn6Vq=11&0r9VQ=FLFEM>

שרוני, י' (2014, 31 ביולי). **באוצר דנים בהוספת מאות שקלים לתקציב הביטחון**. מעריב. אוהזר ב-31 ביולי, 2014 מתוך <http://www.maariv.co.il/news/new.aspx?pn6Vq=J&0r9VQ=FMFLI>